

ЖИВОТ У КАРАНОВЦУ ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

(Хроника једне варошице у доба револуционарних збивања 1804—1813)

Података о унутрашњем животу у Карановцу за време Првог устанка, о просперитету производних грана, о промету и трговини, о Карановцу као војном упоришту и бази за снабдевање бојишта, о органима устаничке власти и њиховом функционисању, о друштвеним односима у месту, о културним, верским и другим установама, о значајним личностима, — података о свему ономе што даје посебан изглед и специфичан карактер једног насеља и средишта људске делатности има мало. Могу се сакупити само фрагменти, док о бога-тијем приказу укупног живота овог варошког насеља не може бити речи. Али, да ли смо у бољој ситуацији и код рада на локалним хи-сторијама и већих места од Карановца у доба Српске буржоаско-де-мократске револуције? Када архивских аката и писама, вести из ме-моарских дела, записа и натписа, грађе осталих врста хисториских извора о Карановцу у Првом српском устанку није много остало, по-требно је да користимо и другу врсту документације, например народно предање, које су сакупили и забележили етнографи. Само тако се, уосталом, и може радити на локалној повести, код нас тако запуштеној.

* * *

Карановац је почетком XIX столећа лежао на обали Ибра, нешто пред његовим ушћем у Западну Мораву. Испред варошице диже се брдо Камидор, а иза варошког јендека, у даљини, плаве се високи Столови. Будући секретар Правителствујућег совјета, учени Божа Грујовић, на следећи начин описао је околину Карановца: „Карано-вац лежи у лепој, у пријатној, на три стране од 1½ сата протјаженој равници, од истока на 1 сат и иде се лепим ливадама к Морави. Од севера има Ибар речицу која се у Мораву слива. Ибар је дубок и хитар поток, и тако од северне стране Ибар га окружава, а с десне стране Ибра лепи су воћнаци на брегови и ту је била бусија Драгачевска“.¹⁾ Када су га српски устаници освојили и спалили, на Петровдан 1805

1) Мемоари проте Матије Ненадовића, издао Љ. П. Ненадовић, Београд, 1867, 301—2.

године, Карановац је имао око 700 кућа.²⁾ Над ровом ударане су палисаде, кроз које су биле постављене пушкарнице. Утврђење је било тако удешено да се могло бранити и од најјачих напада само ако непријатељ нема топова тежег калибра.³⁾

Иако је био трговиште у заклоњеној долини Западне Мораве, Карановац се налазио на значајном географском положају и претстављао је саобраћајни чвор. Један друм везивао га је са Крагујевцем, а други је преко њега спајао Крушевац и Поморавље са Чачком и Ужицем.⁴⁾ Најзад, долином Ибра, од Новог Пазара и „Арнаутлука“ улазило се у северну Србију управо преко Карановца. Отуда су и пре 1804 године све веће акције, као она за време аустро-турског рата од 1788—1791,⁵⁾ водиле и на Карановац. Карановац, у ланцу турских тврђава и паланки које су са јужне стране опасавале немирну Шумадију и ваљевски крај, био је излазна капија Шумадије у правцу Новог Пазара, Косова, Херцеговине и Македоније.⁶⁾ Свет се кретао долином Ибра ка Карановцу или из њега не само кад би трговао, него и кад би се селио и насељавао, те кад би одлазио на ходочашће у манастир Студеницу, тада познат у целом српству.

* * *

На врло значајном географском положају, а усто у непосредној близини фронтова, управо на операцијским правцима, Карановац је важио као значајна војна база.⁷⁾ Све до пада Србије 1813 године, Карановац је био главна етапна станица за попуну људства и материјала, логор и провијантско складиште за све операције долином Ибра и према Новом Пазару. Из уске долине Ибра, која не дозвољава широко маневрисање и већу мобилизацију људи са терена, Нови Пазар и Карановац су претстављали два излаза, моћно утврђена и добро повезана и снабдевена. Положени један према другом, они су били стални ривали. Пошто су разорили турско утврђење, Срби су када су устаници широко засновали своје планове према свима стра-

2) Исто, 304; за бој на Карановцу види популарно писану књижицу: Б. Храбак, *Бој на Карановцу*, Београд, Просвета, 1954, 1—45. О паду Карановца у српске руке види и писање француске штампе: Д. Јанковић, *Француска штампа о Првом српском устанку*, Београд, САН, 1959, 114 и 108.

3) М. Вукићевић, *Карађорђе*, II, Београд 1912, 267.

4) Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину Крајину од 1783 и 1784*, Споменик СКА 82, Београд 1936, 93—4. Од Карановца до Чачка путовање је износило $7\frac{1}{4}$ а до Крушевца $9\frac{3}{4}$ сата. Ото Дубислав Пирх (*Путовање по Србији у години 1829*, превео др. Драгиша Мијушковић, Београд 1900, 219) наводи следеће путне раздаљине: од Карановца до Крагујевца $7\frac{1}{2}$ сати, до Трстеника 6, до Сјенице 14, до Новог Пазара 18 часова. О старом путу уз Ибар и о осталим саобраћајним везама види: А. Алексић, *Ибар од Рашке до Карановца*, Годишњица Н. Чупића XVI, Београд 1879, 33—4, 37, 43 и од истог писца: *Шумадија и околне покрајине 1804*, Ратник XIV, св. 2 и 3, Београд, 1885.

5) Види: Драг. М. Павловић, *Србија за време последњег аустријско-турског рата (1788—1791)*, Београд, СКА, 1910, 93—5, 98—9, 106.

6) Када је Карађорђе са породицом избегао у Аустрију пред Устанак Мула Хусејин, читлук-сахибија Загорице, где је Карађорђе живео по женидби, упуту потере, „Тако једну потеру пошље Карановцу, другу Морави, трећу Смедереву, а четврту управ за њим Београду“ (Причања Гаје Пантелића), Р. Петровић, *Грађа за историју Првог српског устанка*, Београд 1954, 16.

7) О устаничким операцијама према Новоме Пазару и Новој Вароши, при чему је Карановац претстављао полазну тачку, треба посебно писати, не само с обзиром на турску грађу из Босне, него нарочито на нове турске податке из Цариграда, особито за годину 1806.

подигли своје, за посаду од 600 људи, и то на узвисици но без топова. Тако је Карановац као фортификација описан у извештају руског инжењерског мајора Грамберга 1808 године.⁸⁾ У Карановцу је логорovala, према неприхватљивом извештају француског конзула у Травнику Давида од 14 априла 1807, српска колона која је пошла да се сједини са Црногорцима, али ју је дочекала царска војска из Бугарске и Босне, те потукла у теснацу Урана. О српском карановачком логору јавио је исти дипломатски претставник париском министарству спољних послова још 12 априла. По њему, 30.000 Срба било је у Карановцу и они су били подељени у три корпуса; додао је да се верује да им је одређено да нападну у правцу Новог Пазара, Нове Вароши и Приштине.⁹⁾ Двадесет осмога априла у Травнику се претпостављало да су се Срби после пораза у великом броју утаборили у Карановцу, и да су тамо примљена нова појачања.¹⁰⁾ Године 1809, када су устаници широко засновали своје планове према свима странама, кроз Карановац су прошли ешалони Карађорђевој војске из Шумадије према Сјеници, а из Новог Пазара према Морави при повратку.¹¹⁾ Имајући Карановац као место концентрације, Антоније Пљакић је тада командовао једним посматрачким кором од хиљаду-две људи према Новоме Пазару.¹²⁾

Карановац је због близине бојишта био важно средиште снабдевања. Војним материјалом из његових магацина пунила су се мања стоваришта, иза самог фронта према Новоме Пазару. Тако, после удара Сулејман-паше на српске устанике око Дежеве и после спаљивања манастира Студенице, 25 марта 1806, неко складиште ратног материјала спомиње се и у Брви, знатно ближе борбеној линији Дубочица — Брезник од удаљеног Карановца.¹³⁾ Међутим, из Карановца се провијант слао и на делиградски фронт. Тако, у свом писму од 18 марта 1811 године из Београда Карађорђе и Младен Миловановић јављали су Антонију Пљакићу у Карановац да нема хране за тобџије и бећаре у Делиграду, те како нема десетка у другим нахијама а и далеко је, „зато налажемо вама, да пошљете у Делиград од десетка 5000 ок. кукуруза. — Знамо да у вас има јоште довољно десетка — и будући да они немају то чиме однети, тако ви учините наредбу и пошлите ту заиру на ващим конма“.¹⁴⁾ Од исте жетве карановачки крај је имао да снабдева руску војску и неколико месеци раније. О томе има података у необјављеном Карађорђевом писму, упућеном другог септембра 1810 из Варварина Антонију Пљакићу у Карановац.

8) В. Богошич, Разборъ сочинения Н. А. Попова „Россия и Сербия“, Санктпетербургъ, 1872, 138. Суседни Чачак, Шавране и Јасика према Крушевцу су шанци за по двеста људи.

9) Мих. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, Београд, СКА, 1904, 130 и 125. Ови се извештаји не могу ничим потврдити.

10) М. Гавриловић, н. д., 148.

11) О проласку кроз Карановац приликом повратка са похода на Сјеницу и Нови Пазар пише Петар Јокић (Причања савременика о Првом српском устанку, приредио за штампу Ж. Сечански, Београд, Просвета, 1954, 166).

12) Љ. П. Љубишић, *Шеста година српског устанка*, Београд, 1910, 71—5. Види и: Ст. Новаковић, *Шест службених писама из Првог устанка 1809—1812 из чекадашње архиве војводе Антонија Пљакића*, Споменик СКА XVII, Београд, 1892, 3—4. Постоји и неколико необјављених писама Антонија Пљакића у вези с операцијама према Сјеници и Новоме Пазару из 1809 године у Архиву Српске академије наука (А-САН), бр. 500, 501, 503, 504, 506, 507, 508.

13) Б. Храбак, *Неколико српских писама с фронта према Новом Пазару и Новој Вароши из 1806 године*, Огледни III, Београд 1957, 79.

14) Ст. Новаковић, н. д., 4.

Пошто је сакупљена војска исцрпла могућности које су пружили Левач и Ресава, врховни заповедник поручио је карановачком војводи „да час пре од десетка јечма пошљете што више можете, а жито стрмно све самели и шали овамо у Ћуприју и у Параћин и колико ока пошљеш све нама обзнани“. Карановачки крај је том приликом био дужан да испоручи и стоку за посек московској војсци. „Трговца наћи, стојало је у поменутом писму, нека зађе по вилајету, нека говеда за клање покупи и нека процени и нека изпогађа, и све по реду нека попише пошто које говече погоди и говеда овамо нека дотера, пак ова војна док се оконча, гледаћемо народ да платимо, и сад на вересију нека даду“. „То што скорије уради, писало је на крају, а јечма и брашна стрмна час пре што више можеш сваки дан шали овамо. Сада су десеци од потребе. Него све мели тамо пак брашно овамо шали и јечам“.¹⁵⁾ О намери да се у карановачкој нахији купује храна за руску војску, јавио је Карађорђе Пљакићу и у писму од 16 јануара 1811.¹⁶⁾ Две хиљаде ока жита од карановачког десетка, јуна 1810, упућено је Хаџи Продану у Стари Влах.¹⁷⁾

Као што се храна из карановачког краја слала на више страна, слично је било и са људством у области под командом карановачког старешине. Почетком 1806, капетан Радич Петровић је Карановчане одвео до пред Нови Пазар. У подигнутим шанчевима, војници из карановачког подручја бранили су ослобођене територије према југу све донде док је фронт према Босни могао пружити изненађења, те док је био најризичнији за српске устанике. У Карађорђевој скупини која је спролећа 1809 освојила Нову Варош и Сјеницу налазили су се Драгачевци, док је карановачка кнежина саставила људство посебне групе ове војске с одређеном улогом на Рудном и Буковику.¹⁸⁾ После неколико пораза босанске војске у борби са Србима, у сталном страху од устанка властите раје и упада неверничких Француза из Далмације, Босна више није претстављала озбиљну опасност за устаничку Србију. Због тога се главнина војске карановачког заповедника пребацује на бојиште у Поморављу. Септембра 1809 Антоније Пљакић таборује са војском још на Ђакову, код Студенице, те Карађорђу шаље извештај да му Скопљак засада не задаје бриге, да је један збор отео Турцима, да је шанац начинио на Јанковом Камену у Старом Влаху и да шаље чете свуда по друмовима.¹⁹⁾ Спролећа следеће 1810 године Пљакић је лежао болестан у свом родном месту у Каменици у Рудничкој нахији, и тек маја месеца наређено му је да истури половину трупа на границу и да сам иде у шанац у Шавране, према Крушевцу.²⁰⁾ Пред пад Србије, јула 1813, карановачки господар слао је Карађорђу подробна обавештења о својим стражама и о стању на борбеној линији од Вучитрна до Дрине,²¹⁾ а у августовским и септембарским борбама био је најјача стварна снага на Топољаку и Дели-

15) А-САН, бр. 525.

16) Исто, 540. Има више примера о овом ванредном намету у житу и стоци за руску војску. Овде се он само помиње, а требало би га посебно обрадити.

17) Захтев је изражен у Карађорђево писму Антонију од 9 јуна 1810 (А-САН бр. 521).

18) А-САН, бр. 500, 503, 504, 505, 506, 507, 508.

19) О садржини овог Пљакићевог писма од 7 септембра 1809, види се из Карађорђевог одговора: А-САН, бр. 513.

20) А-САН, бр. 517, 518, 519, 521, 522: писмо Пљакићу у Каменицу од 11. II. 1809: А-САН, бр. 498.

21) О Пљакићево писму од 11 јула види се из Карађорђевог одговора: А-САН, бр. 608.

граду. Када су се борбе водиле већ дубоко према Дунаву, онда када су своје шанчеве напустиле много храбрије војводе, војска карановачког господара бдела је на истуреним положајима. Још 12 септембра 1813 Карађорђе се овим речима обраћао зету Антонију: „За бога старајте се градове, т. ј. Делиград, Пауљев шанац и Топољак држати за ово кратко време.“²²⁾ Борци карановачког краја одложили су оружје међу последњима.

* * *

О Карановцу пред устанак има драгоцених података у опису средње Србије који је, по налогу аустријских војних власти које су га тајно убациле у Србију, начинио тада млади заставник П. Ј. Митесер. Опис се односи на годину 1784, дакле после споразума који су 1781 године закључили царица Катарина II и Јосиф II за борбу против Турака и за поделу румелиског дела Отоманске империје. Митесер је у Карановцу избројао 89 турских и 11 хришћанских кућа, два хана, три кафане²³⁾ и две хлебарске пећи. Мошеје су биле од камена а све остале зграде од дрвета. Ханови су могли да приме 120 коња а стаје мештана биле су саграђене за отприлике 500 атова. У трговишту Карановцу, као и у околним трговиштима Трстенику и Чачку, седео је војвода. Карановчани као и становници Трстеника живели су већином од кесецилука, друмског разбојништва. На друм би се поставиле три-четири ђиде, те би нападале путнике, узимајући им све па онда и живот. Били су то Арбанаси, растерани из Скадра, Призрена и Вучитрна, који су се у Карановац дошљамчили и населили на силу; најбоље и најбогатије староседеоце су протерали, те су се угнездили на њихова места. Карановачки Арбанаси били су права напаст и за саме Турке. Тако, 1783 године, нису хтели да пропусте караван који је са новцем путовао из Цариграда за Нови Пазар, него су уништили конвој да би се дочепали пара. Сваки путник, који је мало боље обучен, закључује млади аустријски официр, морао се пазати у околини овог осинака.²⁴⁾

Трандафило Дука, из Костура у Македонији, пишући 1807 године **Историју Славено-Срба**, помиње 1805 напад „проклетих Карановчана и крцалија“ на Ужице и онда уништење самог Карановца, које је претстављао „уточиште и боравиште свију оних лопова који су се одатле разилазили по околини“. Дука је с уздахом додао: „Шта су они каравана напали за наше време и колико наших људи побили!“²⁵⁾

Дошљаци, готово искључиво Арбанаси, потисли су домаће становништво, и турско и српско. Многи пословни људи Срби, занатлије

22) А-САН, бр. 620.

23) В. Винавер, *Херцеговачка трговина са Дубровником почетком 18 века*, Историски записи за 1955 годину, Цетиње, 86 (упоредни подаци о кафанама у Србији, према подацима аустријског официра Росића из 1783 године).

24) Д. Пантелић, н. д. 74—5; В. Винавер, *Турско становништво у Србији за време Првог српског устанка*, Историски гласник бр. 2 за 1955, Београд, 48. Ујесен 1955 године приликом завршетка конзервације целог комплекса манастира Студенице, радници Завода за заштиту споменика Србије откопали су поред темеља старог конака метални ђуп са око 1000 златника западног порекла с неколико руских и турских узорака. Конзерватори сматрају с обзиром да најмлађи новац датира из времена пред Кочину Крајину, да је овај новац припадао опљачканој ратној каси или каквом путујућем трговцу који је ишао за војском (*Вечерње новости* од 30. III. 1956, Београд, 3).

25) Трандафило Дука, *Историја Славено-Срба*, превео Д. Алексијевић, Посебан отисак из Просветног гласника, Београд, 1910, 32—33.

и трговци, напуштају родни крај. Прота Матија Ненадовић бележи да су на путу за Русију, ујесен 1804 године, три српска делегата у Фокшану, у Влашкој, наишли на два Србина механиције, једног Ужичанина и неког Николу Карановчанина.²⁶⁾ Јован Михаилов(ић), уствари Јовчић, трговац у Панчеву, који је 1807 године осумњичен за шпијунажу у корист устаника, те ухапшен и депортован у Темишвар, био је родом из Карановца.²⁷⁾ Колики је био постотак српског становништва у Карановцу 1805 године тешко је рећи. Двадесет година раније они су, по Митесеровом податку, претстављали око 11%, бројећи по домовима. Без обзира на зулум придошлих Арбанаса, број Срба и у Карановцу морао се знатно повећати. Ипак их је процентуално било мање него у дунавским градовима и у паланкама уз Моравски друм, где су Срби већ 80-их година XVIII века претстављали 40% живља и више, док је просек српског варошког становништва у целом Београдском пашалуку тада износио 35—40%.²⁸⁾

У времену од 1784 до 1805 године Карановац је постигао врло велики напредак у погледу броја становништва и своје материјалне основе. Ако су подаци тачни, број кућа а тиме и житеља повећао се од 1784 године за равно седам пута, пошто је пред српско освојење места у Карановцу било око 700 кућа. Према једном хатихумајуну султана Селима III од 23 цемазијел-ахира 1220 године по хиџри (6/18 септембар 1805), Срби из Смедеревског санџака опсели су паланку Карановац, те су у Босански вилајет протерали 3000 муслимана.²⁹⁾ Ово нагло повећање становништва постигнуто је без обзира што у међувремену треба забележити страховите епидемије куге, која је у годинама 1792—1798 покосила становништво не само у Карановцу него и у Београду, Смедереву, Шапцу, Ваљеву, Ужицу и у другим варошким насељима уз Дунав, Мораву и у Шумадији.³⁰⁾

Главни извори богаћења карановачких Турака за ових 20 година били су друмско разбојништво и промет, али и приходи од српске раје, која се у току ових 20 година све више насељавала, те претварала многе мочваре у плодну ораницу или ливаду. Како је било са турским спахијама и чутлук-сахибијама у Карановцу пред Први српски устанак нема података; вероватно је и ту била иста ситуација као и у осталом делу Смедеревског санџака, да се поред спахија или уместо њих (што би за Карановац нарочито долазило због обесног арбанашког елемента), појављују читлук-сахибије, чиме су феудални терети раје удвојени. Из године 1774 постоји податак о неком спахији у Карановцу. Двадесет петог маја те године Хаџи Мустафа Хасанџиковић, спахија села Бушинаца у Рудничкој нахији, почео је да гони своју рају и да отима земљу манастира Вољавче. Између осталих мера које је предузео архимандрит Вољавче, помиње се и

26) Прота Матеј Ненадовић, Целокупна дела, приредио В. Ђоровић, Београд, Библиотека српских писаца, 132—3.

27) А. Ивић, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, IV, Суботица, СКА, 1938, 298 и 591 (није из Албаније него из Карановца). Извештаја о његовом случају има више, о чему се можемо обавестити према регистру личности.

28) В. Винавер, *Турско становништво*, 44.

29) Т. С. *Başvekalet arşivi, Hattı hümayun*, 5418. Ако се узме да је тадашња просечна варошка турска породица бројала пет чланова, од 700 кућа у Карановцу 1805 године на муслимане опада 600. Изашло би да су Срби у Карановцу 1805 године сачињавали 14% становништва.

30) Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак*, Београд, 1949, 90—3, 96.

ова: „И осинори се земља мон. Вољавча по старој типии (тапији?) Везулах-спахије Врабчевића из Карановца и по ферману султана Мехмеда, кои је дао ферман на манастирску земљу в лето 1680“.³¹⁾

Цели предео око Западне Мораве био је 1784 године пун бара са једним слабим дрвеним мостом од пет корачаји преко локве на путу од Трстеника ка Карановцу.³²⁾ Године 1805 није више било мочвари око Западне Мораве. Немирна и плаха Западна Морава изливала се и даље, тако да је и Ото Дубислав Пирх, на своме путовању по Србији 1829 године, морао да обилази пут од Трстеника ка Карановцу, те да неко време јаши преко турског земљишта,³³⁾ али, када би се вода повукла, сада би се показала росна ливада, где би сочну храну нашла карановачка говеда. Божа Грујовић је за време опсаде Карановца видео лепе ливаде кад се од Ибра иде Морави, на читав сат хода. Као и свако градско насеље оријенталног типа, Карановац је уочи јунских дана 1805 године, био окружен баштама и воћњацима; Божа Грујовић је воћњаке посебно запазио с десне стране Ибра.³⁴⁾ О карановачким вртovima, који су добро послужили српским устаницима за време боја, сачувао се помен посредним путем и на другом месту. Првог новембра 1806 митрополит Стеван Стратимировић, у своме извештају бечком двору писаном у Сремским Карловцима, приказао је ток српског устанка и тренутно стање зараћених страна у Србији. У поглављу о храбрости и пожртвованости устаника, он је узгред забележио да се под Карановцем десило да војници два дана нису ништа од хране окусили, него су јели црни и бели лук који се зеленио у карановачким градинама у којима су се налазили.³⁵⁾

Са западне стране Карановца, према Чачку, испречиле су се 1805 године као зид храстове шуме, кроз које је и 1829 године путовао пруски официр Пирх.³⁶⁾ Шумама је, уосталом, био покривен највећи део устаничке Србије.³⁷⁾ На јужном прилазу трговишту 1805 године клопарале су на Ибру турске воденице.³⁸⁾ Ови млинови морали су интензивно радити и за време устаничке власти у Карановцу, зато што се овде мелело жито у великој количини за војску, те се брашно слало трупама, како излази и из раније наведених Карађорђевић писама. Ипак, нема података да су се пољопривредни производи карановачког краја, осим за потребе војске, негде даље извозили. Као и у занатству, производило се пре свега за локалне потребе и домаће тржиште, што је уопште одлика феудалне економије ако се не ради о рејону типич-

31) Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд, СКА, 1903, бр. 3412.

32) Д. Пантелић, *Војно-географски описи*, 102. Пирх (н. д., 219) прича да је порушен „некадањи мост на Ибру код Карановца“. Године 1829 код Карановца и Маглича Ибар се прелазео скелом. Мост је постојао 1789 (Д. М. Павловић, н. д., 95), а индиректно га бележи и Божа Грујовић 1805 године (*Мемоари* . . . 1867, 303, 29. VI).

33) О. Д. Пирх, н. д., 123. Обрстлајтнант Кестер у свом извештају аустријским властима од првог априла 1832 у Панчеву о рекама Србије (Морава, Тимок, Дрина, Лепеница, Ибар и др.) каже да нису пловне, јер су пуне стења и стабала, обале су обрасле високим дрвећем и шикаром (А. Ивић, *По Србији кнеза Милоша*, Споменик СКА 74, Београд 1933, 88).

34) *Мемоари* . . . 1867, 301—2.

35) А. Ивић, *Списи* III, 419.

36) О. Д. Пирх, н. д., 219.

37) Види: Бр. Јовановић, *О шумама Србије почетком XIX века*, Географски лик Србије у доба Првог српског устанка. Посебна издања Српског географског друштва, Београд 1954, 17—35.

38) *Мемоари* . . . 1867, 302.

зираном за неки артикал. Стока, међутим, изгледа да се извозила. Познато је да су ужички трговци пре Устанка гонили велике целепе рогате марве у Приморје, у Задар и Дубровник. Више је него јасно да се у тим крдима говеда није налазила само стока ужичког краја, него и из пожешке, чачанске и карановачке околине. У вези с опсадом Карановца, јуна 1805, помиње се да су устаници одвојили неку црну краву из крда карановачких говеда која су довели, те јој натакли на рогове главу убијеног карановачког делије Згуре, па је тако пустили у варош.³⁹⁾ У последњем податку имао би се доказ о полустајском гајењу говеда.

Ма како кињени, карановачки Срби су и пре Устанка имали елемената културног живота. Кад говори о попу Николи Костићу из Мрсаћа, М. Ђ. Милићевић вели: „Књигу је учио у Карановцу, данашњем Краљеву, у некога учитеља Тодора Рапе, који је посадио, код краљевачке цркве, две липе, које се и данас држе и напредују.⁴⁰⁾ До 1790 године, живео је, свакако у Карановцу, духовник Ананије, родом Карановчанин. Марта месеца те године, бесумње у вези с повлачењем српског фрајкора, поведе он свога ученика у Срем, где су остали две године; онда одоше у Ровце а 1800 године били су у Пиперској ћелији; Ананије је умро после 1820 године.⁴¹⁾ Духовник Милета, родом из Карановца, који је 1840 године постао паратрапезар у Хиландару, вероватно је младост провео у родном месту у време устаничке власти па и пре тога.⁴²⁾ Каква је била црква коју помиње Милићевић и шта се с њом догодило за време борби око Карановца није познато; зна се само да је нову цркву „која лежи изван вароши к источној страни и јест прекрасно од тврдог камена сазидана“, коју је 1826 године затекао на свом путовању по Србији Јоаким Вујић, градио кнез Милош.⁴³⁾

* * *

О животу Карановца у време заповедништва капетана Радича Петровића нема скоро никаквих бележака. Од друге половине 1805 године почиње поновна градња и вароши и утврђења. Тврдиња о којој 1808 пише мајор Грамберг је грађена већ за командовања капетана Радича, иначе вешта опсадама упоришта и европском начину ратовања. О шанцу који је касније подигао Антоније Пљакић Јоаким Вујић даје следеће податке: „Недалеко од ове исте цркве, идући к стоку, памјати достојно видити је и један знаменити шанац, кога је направио био неки Антоније Ристич, зет серпскога војда Г. Петровича. Овај шанац лежи између Ибра и Мораве и дугачак је 200 фати, а толико је и широк. У време ратно била су четири топа на том шанцу сас четири стране а унаоколо био је с палисади и бркљачама утврђен“.⁴⁴⁾ Једно необјављено писмо Младена Миловановића од 14 јуна 1811 ближе показује време градње овога шарампова. Попечитељ вој-

39) Исто, 300. Колега В. Винавер у дубровачком архивском материјалу није нашао података о Карановцу, Чачку и Пожези у ово време, али је запазио вести о удаљенијем Крагујевцу.

40) М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу новијега доба*, Београд 1888, 273.

41) Љ. Стојановић, н. д., II, бр. 3997—4006; *Starine JAZU*, X, 261.

42) Љ. Стојановић, н. д., V, 279.

43) Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, I, Београд, СКЗ, 1901, 178—80.

44) Исто, 180.

них дела јављао је карановачком војводи да му шаље 300 ока гвожђа „заради шанца“ и препоручивао му је да гради што боље може.⁴⁵⁾

Ново насеље које је за време старешинствавања капетана Радича стало да ниче из згаришта турског Карановца нешто је померило ранији положај места. О томе је оставио спомена Јоаким Вујић у своме путопису. „По доказатељству стари житеља, пише он, овај садашни Карановац не лежи на свом старом месту, јербо пређе рата серпског вожда Г. Петровича био је стари Карановац даље, сниже реке Ибра; обаче при возмушченију серпскога вожда Г. Петровича бјаше стари Карановац сасвим попаљен и порушен, јербо су у њему зли Турци обитавали. Потом недалеко от старога, мало више, начини се други, нови Карановац, који по паденију вожда серпскога Г. Петровича и овај бјаше от Турака сав у пламен преобращчен“.⁴⁶⁾

Чим су се завршиле борбе после пада Карановца према Студеници и пошто је начињена граница између турског и устаничког подручја, потекла је трговина између Карановца и Новог Пазара. О томе има вести у Карађорђево писму Сулејман-паши Скопљаку из Тополе 5 априла 1806. Говорећи о томе зашто су обновљене борбе после акције у 1805 години, Карађорђе наводи да „у Пазару што је год Карановчана било све се онде збило па како одовуд који наш човек тамо оде и њег нестане, нит се који могао од њи здраво натраг повратити“.⁴⁷⁾ Борбе које су почеле јануара 1806 године за дуги период времена прекинуле су сваки пословни додир између српске и турске стране.

За услове живота у Карановцу под Антонијем Пљакићем, тј. од почетка 1807 године⁴⁸⁾ па до пада Карађорђево Србије, важно је пре свега знати какав је човек био овај устанички старешина. Ниједан једини савремени извор о њему не говори похвално. После скромног и очински осећајног капетана Радича Петровића, чије је родољубље било чистије од патриотизма многих устаничких заповедника, Антоније Пљакић био је права напаст. Од Карађорђевог момка и гајдаша, својом храброшћу и изузетном лепотом, постао је Карађорђев зет и карановачки војвода, да убрзо уђе у ред најпознатијих устаничких старешина после 1811 године. М. Ђ. Милићевић доноси низ забележених предања о овом злом и крволочном карановачком господару.

45) А-САН, бр. 555. О сто ока гвожђа и о ашовима говори се и у Младеновом писму Пљакићу од 14 априла 1811 (А-САН, бр. 554).

46) Ј. Вујић, н. д., I, 178. Карановац је за време кнеза Милоша „опет мало више“ подигнут, те је 1826 године имао 116 домова „измежду који највише јесу дућани“. У свом коментару испод текста у Вујићеву путопису Јован Ердељановић је код Карановца написао и једну реченицу која даје погрешне податке и немогуће је одгонетнути на основу чега је створио чињенице које наводи. Он наима пише: „Он (— Карановац) је у то време (година 1805) био угледно место са добро озиданим кућама и лепим, пространим баштама, а имао је 70 турских домова (стр. 179).

А. Алексић (Ибар, 65) бележи на основу народног предања да је код села Конарева (Јанок) некад била велика варош, о чему су у његово доба сведочила пространа гробља. Карановац је по њему „чедо новијег времена“.

47) Б. Храбак, *Неколико српских писама*, 81.

48) М. Вукићевић, *Карађорђе*, II, 472, Л. Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка*, I, Београд 1898, 216.

Један београдски трговац, који је за Пљакића власти био шегрт у Карановцу, причао је да је Антоније посекао просјака који му је приступио и замолио га за милостињу. Жена Пљакићева толико се бојала свога мужа кад би дрекнуо, те кога убио или пребио, да јој се од страха развијао пупак. Врачаре и разне пророке који су обесхрабрујуће деловали на примитивну средину у устанку још незадовољена народа, причајући му да се Србији спрема пропаст, господар Антоније је природно немилице требио. Па ипак, иако лично суров, пристао је да не посече неку врачару у селу Неваде, ако му кмет дукатима и сребром покрије сабљу. Сину једног врачара Пљакић је пребио леву ногу и десну руку, вукао га привезаног за коња, те га касније дао убити, и то све пред очима несрећног оца. Неку бабу која се рашчула као вештица живу је испекао усред Карановца.⁴⁹⁾ Баталака бележи да је Пљакић „имао гробље у шарампову, у Карановцу, око куће у којој је седио, од укопаних људи које је он поубијао, кад му је од пића крв на очи наседала“.⁵⁰⁾

Врло су карактеристичне Антонијеве речи које је забележио тада устанички писар, млади Војвођанин Нићифор Нинковић. Када је генерал Ивелић 1812 године заклео Србе на верност руском цару, Пљакић је овако наглас размишљао: „Та ево, браћо моја, одкако смо почели ову бедну војну водити заклињасмо се досад од сто пута више. И све досадашње заклетве говна и кучине биле су, па и садашња заклетва таква је иста! Ето, вели онај црни пас (— таст Карађорђе, пр. Б. Х.)! Коликогод пута сам се заклињао сваки сам пут човека нарочито убио само за пробу да видим хоће ли ме казнити. И тај никад речи да рекне!... И тако ми светог Николе, ево вам се заклињем да, како сутра, у име бога, кући пођем, првога брата Србина у путу трэфим оћу га убити само да видим и ову заклетву оће ли ју обдржати“.⁵¹⁾ Антоније Пљакић волео је власт не само као право да људима заповеда и да остварује бесове своје болесне психе, него и да

49) М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 548—9. — О Пљакићевој суровости има трага и у народном предању. У Подибру, у селу Крушевици, постоји брдо Видосаве. Овај назив народна традиција доводи у везу с неком Видосавом која је „као девојка згрешила, а Антоније Ристић-Пљакић, Карађорђев војвода, је наредио да се девојка веже коњима за репове“. На том субрду коњи, наводно, растргли девојку (Р. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, Насеља ХХХ, Београд, САН, 1948, 348, бел. 1).

50) Ј. Арсенијевић-Баталака, н. д., 378—9. Баталака пише да су, због бројних тешких престапа које је чинио над људима, Пљакића пред Карађорђем бранили његова ташта и Карађорђев писар Јанићије (Исто, стр. 846). Нека необјављена писма пуна су Јанићијевих поздрава Пљакићу, уз нуђење услуга и исказивања особитог пријатељства. Вук Караџић (*Грађа за историју нашега времена*, Београд 1898, 133) бележи да су Пљакић и Јанићије Ђурић оправдали пред Младеном у Совјету Милоша Обреновића, када је изведен да одговара због писма које је почетком 1811 године упутио Миленку Стојковићу и Петру Добрњцу, да ће их војском подржати против Карађорђа и његове странке. Баталака (стр. 875) сматра да су Милошеви заговорачи били потстакнути од Карађорђа да тако иступе.

51) Р. Перовић, н. д., 116—7. С овим Пљакићевим исказом има везе једна оцена о њему из 1812 године. Српски посланици у Петрограду, Јаков Ненадовић, Сима Марковић и секретар Михаило Грујовић, водили су међу собом занимљив разговор 8 фебруара о приликама у Србији. Грујовић је отворено приговарао Јакову да се ни он, ни Карађорђе, ни друге старешине не држе заклетве од 1811 године. Грујовић је набадио Карађорђева злочинства, а кнез Сима Марковић је навео Младенова крвава пировања и како је Пљакић „толико људи посекао“ (Б. Тирић, *Прилози српској историји*, Споменик СКА ХХХV, Београд 1898, 74—5).

се лично користи и богати. Када је године 1813 прешао у Аустрију, карловачки магистарт му је конфисковао 14.561 грош у стварима и 2.167 дуката што чини даљих 26.004 гроша.⁵²⁾

У спеву Србијанка Симе Милутиновића-Сарајлије, где се налазе казивања о великом броју водећих људи из Првог устанка, нигде толико црне боје нема као на потрету Антонија Пљакића. „Мали цар Карановца града“ је „ни тек Деспот но и Тиран први“, да би се и Калигула од њега доучио; он је полуцар српски. Град којим је заповедао под њим је доживео своје најмучније дане. Карановац је постао позорница крвавих хирова и обрачунавања помахниталог силника. И људе од вредности као што је био Мутап, који се у Чачак вратио с Варварина и био већ позван на Дрину, Антоније је тешко вређао пред женама и децом. Само је познати мегданџија Јован Курсула смео да му, не трепнувши, у лице каже о свим његовим мрским хотњама.⁵³⁾ Приликом извођења једне „мртве шибе“ усред Карановца, кад је један од браће старешине „студеничке стране“ попа Николе Костића умакао међу момке војводе Димитрија Кујунџије, да га Антоније не би даље ударао што није како треба учествовао у подељивању правде, Кујунџијини војници су Пљакића дочекали пушкама, те се тако завршила крвава оргија. Но, после тога Антоније је војводу Кујунџију бацио у тамницу и с њим је и касније стално имао сукоба. Једном у борби Пљакић је пустио да гине Кујунџијина војска.⁵⁴⁾ Да је поред оваквог старешине цео живот у Карановцу морао да се креће тегибним стазама и да је народ имао разлога да негодује, више је него јасно.

* * *

Приликом заузећа и спаљивања Карановца 1805 године градско муслиманско становништво је протерано. Упоредо с поновним подизањем Карановца као српског трговишта и утврђеног места, вршено је насељавање новог градског живља. Нове варошане дала су бесумње српска околна села. Но, доста света, нарочито занатлија и трговаца, нашло се у Карановцу бежећи из Турске. У **Карађорђеву деловодну протоколу** има неколико података о насељеницима из Турске у Карановцу. Из Карађорђева писма од 13 јула 1813 види се да су шест мајстора Цинцара пребегла у Карановац из Турске; Карађорђе је саветовао зету да их задржи код себе.⁵⁵⁾ У једном ранијем Карађорђеу писму од 2 јуна 1813 каже се да се два момка која су у Карановац добегла чак из Сереза задрже и приме као Пљакићеви момци (1835).

Етнолози нису досада испитали Карановац и његов крај с обзиром на насеља и порекло становништва. Међутим, из обрађених целина у суседству Карановца може се видети колики су резервоар за насељавање претстављали крајеви Сјенице, Таре и Лима, Новог Па-

52) Р. Перовић, н. д., 199.

53) Симеон Милутиновић Сарајлија, *Србијанка*, III, Липиска, 1826, 107—22. — У својој „Историји Србије од почетка 1813-е до конца 1815-е године“ (II изд., Београд 1888, 46—8), говорећи о Антонију само као о војнику, Сима Милутиновић о Пљакићу даје позитивни суд.

54) Ст. Новаковић, н. д., 3—4; А-САН, бр. 498 (писмо Совјета од 11 фебруара 1809).

55) Исидор Стојановић, *Деловодни протокол од 1812. Маја 21 до 1813. Августа 5. Кара-Ђорђа Петровића*, Београд, 1848, бр. 1652. Ради скраћеног цитирања убудуће ће се наводити само број регеста у тексту.

зара и суседних области, према којима су биле упућене операције на овој страни. У Качеру, Јасеници, Космају и даље на север млађа су села постала насељавањем досељеника из почетка XIX века, које је Карађорђе доводио из ослобођених крајева, да би очистио простор за ратне операције. После 1804 године у Шумадиску Колубару населило се највише породица из околине Сјенице, Новог Пазара, са Лима и Таре и из Босанског Подримља. У Јасеници је најјача струја која је полазила од Сјенице, Новог Пазара, Нове Вароши, Пештера и Бихора; она је населила Драгачево, шумадиске области и допрла до Београда. У Горњем Драгачеву од 190 породица 150 их је досељено у XVIII веку; током Устанка населило се још 38 обитељи. У Доњем Драгачеву од 273 породице 40 је стариначког порекла, 70 их је дошло током друге половине XVIII столећа а 40 за време Првог устанка. У селима око Чачка и Љубића од 249 породица 53 су стариначке и досељене у XVIII веку, 80 их је пак досељено за време Карађорђево Србије.⁵⁶⁾ У насељавању учествују пре свега досељеници из динарских области и са Косова и Метохије. Динарци су населили западни део Србије, све до Копаоника и Трстеника, и они ту чине 90% досељеника или 70% укупног становништва. У Шумадији, Старом Влаху и у долини Ибра преовлађују дошљаци од Сјенице, Новог Пазара, Бијелог Поља и Бихора, затим са Црногорских Брда.⁵⁷⁾

Посебни случај при одвођењу живља са терена на којима је вођена борба дубље у Србију показује једно писмо Правитељствујушћег совјета Милану Обреновићу од осмог марта 1806 године. „А сиротињу ону, стоји у упутству, за леђа претерујте, стоку и све, жито и сено, нек пред вама празна места стоју. И сваки који хоће хоће, и који неће хоће, све силом натеруј за леђа, жене, децу и све нејако робље. А ко је за војску јест, све у логор истеруј. А који се предават намисле, све те злочинце и убице народа погуби, не бил бог дао да се уједине“.⁵⁸⁾

Устаничке власти су преузеле турски обичај пописивања старешина домова, при чему су основне категорије пописа биле — дошљаци и староседеоци. У свом писму Антонију Пљакићу од 17 маја 1810 Карађорђе је јављао: „Од глава тевтер примио сам, колико који имаде дошљака и староседеоца и колико је погинуло“.⁵⁹⁾

*
*
*

Карановац као ново градско насеље привлачио је добегле Србе који су и раније живели као варошани. Многи су ту из Македоније, Старе Србије и Новог Пазара као у првом граничном месту радо остали. Било је свакако и Призренаца, који се иначе помињу и у борбама.⁶⁰⁾ Ови досељеници попунили су у производњи места бивших турских занатлија и трговаца који су се повукли из Србије. Чини се да се подаци о занатлијама у Карановцу за време Карађорђево Србије односе искључиво на насељенике. Ти помени мајстора у Карановцу у ово време су следећи. У једном Карађорђеву писму од 3 марта 1813

56) В. Дробњаковић, Становништво у Србији за време Првог устанка, Географски лик Србије у доба Првог устанка, Београд, 1954, 434.

57) Исто, 46.

58) В. Храбак, *Неколико српских писама*, 78.

59) А-САН, бр. 518.

60) П. Срећковић, *Из Архива Исидора Стојановића*, Споменик СКА XXX, Београд, 1896, 23. Не стоји где је био насељен по преласку у Србију.

тражи се Антонијева сагласност да неки Јован и Јоаким могу помагати мајстору Симеону у прављењу рамова („мерица“) за добоше.⁶¹⁾ Можда би тражење дозвола упућивало на закључак да је међу српским занатлијама у Карановцу и за време Устанка било еснафских организација, које су давале сагласност у случајевима најамног рада и изванредних потреба државних и војних власти. Већ је поменут податак да је један каснији београдски трговац у ово време био шегрт на занату у Карановцу. Друго једно Карађорђево писмо од 14 маја 1813 тражи од Пљакића да „закаже мајсторима, да нам оцеку за цркву јошт 600 плоча, да се патоше“ (1469). Дакле, у Карановцу би 1813 године било више занатлија, дрводеља и столара, који су обављали испоруке за самог војда. Карађорђево циркуларно писмо од 21 јуна 1813, у коме се дају упутства пред борбу са Турцима, посебно помиње занатлије; Антоније ће преко својих војвода поручити калуђерима и поповима да оставе цркве и манастире, трговци ће напустити трговину, мајстори своју мајсторију, земљеделци своје пољске работе и воденице.⁶²⁾ Карађорђе је уопште поштовао занатлије.

Занатлија и српског варошког становништва, међутим, било је давно пре Устанка, свакако од времена откада се место почело јављати као касаба. Међу Србима који су 1690 године прешли у Угарску и населили се у Будиму помиње се и неки Вато Савић, Карановчанин.⁶³⁾ И тада а и касније у ослобођеној Србији, занатлије и трговци су износили своју робу на саборе око манастира, на које је долазило по коју хиљаду душа. Чувени сабори око Студенице тешко да су могли проћи без карановачких занатлија; близина Жиче и Студенице само је стимулативно могла деловати на занатство Карановца.

* * *

На врло згодном географском и саобраћајном положају, као прва станица за трговину с Турском, на југозападној страни, према тада великом трговачком месту Новоме Пазару, — Карановац је у време устаничких година био живо трговачко место. О овоме говоре пре свега регеста Карађорђева **Деловодног протокола**. У писму од 2 јуна 1812 Карађорђе, поред осталог, поручује зету да се ни он ни његове војводе не усуде „никакву трговину пропуштати за живот; ако би какву трговину уватио, све да узме у беглук“ (640). Неке друге ставке матице протокола ближе означавају ову трговину. Кад су се спролећа 1813 године давала упутства за војну, поред другог тражено је да се путеви оспособе и ослободе промета. Отуда, „ако има робља (жена и деце, чељади) и стоке на путу, да уклоне све с пута“ (1333). Слично је заповеђено 11 јуна 1813 проти Матији, Луки Лазаревићу и Пљакићу, дакле господарима привредно активних граничних нахија, да „народ и стоку што се на путу наводи, да с пута унутра уклони одма“ (1569—71). Без икакве сумње ради се о промету стоке, која је гајена да би се продала и извезла. У овој трговини учествовале су и старешине, које су држале велике оборе и торове. Но, није се извозила само жива стока него и сточни производи. Петог априла 1813 Карађорђе је дозволио карановачком војводи да може „само мед и масло,

61) Исидоръ Стояновић, н. д., бр. 1140. Мајстор Симеон би дакле био предузимач државног посла, коме би власти добављале најамну радну снагу.

62) А-САН, бр. 604.

63) Г. Витковић, *Споменици из будимског и пештанског архива*, Гласник, СУД, II од., књ. III, Београд, 1873, 254.

и коже у Турску давати, а друго ништа“ (1273). Било је у Карановцу користољубивих људи који су храну слали Турцима, иако је то из војних разлога било забрањено. У вези с тим занимљиво је да сâм Карађорђе кажњавање оваквих људи, у свом писму од 14 јуна 1811, ставља у будућност, „само кад време дође“.⁶⁴⁾

Набавке за војску у погледу хране и стоке вршио је карановачки војвода преко трговаца, али то није била никаква трговина него више реквизиција, уз признанице и на вересију.⁶⁵⁾

Пошто је успостављен мир на границама, Карађорђе је преко једног писма сребрничком бегу, с којим је одржавао контакт, настојао да Зворник, Сребрница и Бијељина, као раније, буду скеле за трговину србијанском стоком.⁶⁶⁾ Ни Нови Пазар ни Карановац се овом приликом не помињу већ зато су преговоре водили прота Матија и Хаџи-Сали бег сребрнички. Ипак, не треба испуштати из вида да се и Нови Пазар у оно време рачунао у Босну. Карановац се не појављује у овим преговорима и зато што се ни пре 1804 године рогата марва није у већим размерама извозила из Карановца према југу. Вук Караџић пише да, док су се свиње поглавито извозиле у Аустрију, крупна стока у Босну, за Приморје, — на југ, у Турску, слале су се овце, козе и коњи.⁶⁷⁾

Трговина из Карановца ишла је у правцу Новог Пазара и уопште према Турцима. Нема података да су Карановчани трговали са Аустријом. У архиви бившег Замунског магистрата није запажен ни један помен Карановца у XVIII веку, пред Устанак и у току првих устаничких година. Земун и друге пограничне вароши Угарске биле су и сувише далеко за производе које је Карановац могао слати. Током Устанка, од 1810 године, можда је до пословних додира и долазило. У овом погледу занимљиво је једно писмо попечитеља унутрашњих дела, Јакова Ненадовића, Антонију Пљакићу од 11 априла 1811. У њему стоји: „— да обзнаните свима велицима и малима трговцима у кнежини вашој, који какове дугове наплаћивати у Цесарији има, нека што скорије а најдаље до 10 дана дође амо у Београд, и нека пред нама изјави шта му је тко и колико дужан: сад је време да се наплати. Ми се старамо да се то њима наплати, но нека свако дође да нам изјави. А који сад ову прилику пропусти, тај нека зна да му је изгубљено, и да се више код нас о томе не моли“.⁶⁸⁾ Ипак, не би се смело закључити да је потраживања стварно и било, пошто је акт по природи окружница која се упућивала свима кнежинима, а не Карановчанима, као заинтересованим у појединачном послу. У сваком случају, и пре 1804 године, Карановац се нагло дигао захваљујући привредним односима са областима под Турцима. Има много разлога да се истакне пре свега веза с босанским вилајетом, у који је спадао и Нови Пазар и да се набаци важност пословних додира с активним подручјем моћних босанско-херцеговачких трговаца.

Трговином су се у Устанку бавили сви слојеви становништва: старешине, трговци од раније, досељеници који су познавали саобраћајне

64) А-САН, бр. 555.

65) Исто, бр. 525, 540.

66) М. Гавриловић, *Истиси*, 731: извештај француског конзула у Травнику Давида гувернеру Илирских покрајина од 12 октобра 1812. Б. Дробњаковић, *Путевима наше земље*, Београд 1952, 28.

67) Вук Караџић у *Даници* за 1827 годину, 104; М. Лутовац, *Привредно-географске прилике и саобраћајне везе у доба Првог устанка Србије*, Географски лик Србије, 67.

68) А-САН, бр. 553.

везе, привредне прилике и пословне људе на страним подручјима, сами пољопривредници. Чак и неки разглашени јунаци, људи хајдучког типа, када је престало да се ратује а тиме и пљачком стичу добра, ђгаздили су се те су обраћали пажњу и на трговину. Хајдук Вељко који је вечито био пре четовођа немирних бећара и хајдука него старешина усталог народа, после 1811 године почео је да мисли на своју касу, те је закупио скеле у свој источној Србији; с партизанског ратовања он је зато прешао на строго фронтално ратовање. Узапћена имовина у Карловцима 1813 године као и стилизација Карађорђевих наредбаба зету Антонију указивали би да се и карановачки војвода бавио трговачким пословима. Његови млађи су га и у томе следили. Пирх у своме путопису бележи да је један његов старији сапутник, жив старији човек „Милован, некад чувен јунак, а сад трговац у Карановцу“.⁶⁹⁾ Није искључено да је овај Милован почео да се упућује у пословања и пре Другог устанка, када борби са Турцима није било.

Трговина за време Првог српског устанка није била слободна него се обављала по „изуну“, тј. дозволи Правителствујушчег совјета, односно Карађорђа до 1811 године. Често би извоз хране и стоке смањивао материјалну основу устаничке војске а јачао непријатеља, тим више што је почешће било гладних дана и у устаничкој Србији. У писму Совјета Антонију Пљакићу од 9 фебруара 1811 стоји: „Трговцем заповедите и забраните без изуна не трговати, који од сад од нас буде се издавати“.⁷⁰⁾

О трговачком промету у Карановцу у устаничко доба више свега говори чињеница да је у месту постојао цумругџија. Када је отворена царинарница у Карановцу не може се сасвим поуздано знати, али свакако она није постојала 1808 године, пошто се, према Л. А. Баталаки, тек од пролећа те године отворио кроз Србију пут за трговачке караване, те се за Србију царина наплаћивала у Параћину;⁷¹⁾ дотада, устаничке борбе прекинуле су транзитну трговину преко Србије, з чему има докумената и у бечкој грађи и међу актима ондашњег Земунског магистрата.⁷²⁾ Већ спролећа 1804 године осетиле су се последице борби између Срба и дахија и у Солуну, тако да дубровачки конзул у овој луци пише својој влади 30 априла следеће: „Наша лука дала је ове године неколико путовања за Трст са памуком, због устанка православних у Србији против Београда, који не дозвољавају пролаз оним путем не само кириџијама са робом, него чак ни куририма“.⁷³⁾ Пошто је настало затишје на фронтима, између непријатељских земаља потекла је трговина. Трговачки пут из Карановца у Нови Пазар је вероватно нешто касније оспособљен од оног на Морави, јер су овде трајале локалне борбе, а 1809 година протекла је у знаку настојања устаника да пресеку везу Босне са осталим делом Отоманског царства те да освоје велики гарнизон и трговачко средиште Нови Пазар. Године 1812 постајала је цумругхана у Параћину, која је по наредби од 23 фебруара 1813 пребачена у Делиград (1096).

69) О. Д. Пирх, н. д., 124.

70) А-САН, бр. 547; Д. Јанковић, *Правителствујушчи совјет. Историски гласник* бр. 1—2 за 1954, 77, бел. 252.

71) Л. Арсенијевић-Баталака, н. д., 186—7; Ст. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд 1954, 112.

72) Историски архив Београда, фонд, I, бр. Р 803 за 1809, и другде.

73) В. Крекић, *Неколико дубровачких вести о Првом српском устанку*, Историски гласник 1—2 за 1954, 210.

Из једног Карађорђевог писма од 17 септембра 1812 начињена је следећа ставка у матици деловодника: „и књига за јумрукцију на Моравици којјега одредимо Г. и писар имена послаћемо у протокол да ставе“ (955). Изгледа да је џумрукчија на Моравици уствари карановачки цариник, те да је моравички царински уред образован управо септембра 1812 године. Јер, само седмицу дана касније, у писму од 25 септембра, стоји да је „писато дозвољеније џумрукцији Карановачком и послато с 24 листа, да може без изуна пропуштати стоку и изунске узимати особито, у онај дозвољени тевтер записивати, а џумрук у Советски“ (964). Царинарница у Карановцу, међутим, није била дугог века, пошто су вожд и Совјет крајем фебруара 1813 одредили „да се само на едном месту у држави нашој, у Делиграду џумрук држи“ (1102).

Поштанске станице са запрегама, мензулане, биле су важан чинилац не само у путничком промету и раду устаничких органа власти, него и у трговачком пословању. Године 1811, када је почела да се јаче развија државна администрација Карађорђеве Србије, слата су старешинама појединих области упутства како да организују саобраћајно-поштанску службу. Једно такво упутство примио је у својој дипломи драгачевски војвода прота Милутин Илић; он је требало да у нахији „учини четири мензулане: једну у Карановцу, другу у Трстенику, трећу у Гучи а четврту у Пожеги, да се нахиом купи четири коња и по три момка“.⁷⁴⁾

Директиве у облику циркулара упућеног свима војводама о прикупљању пореза послао је Карађорђе Антонију Пљакићу 16 јануара 1811. Антоније би под својом управом имао две мензулане, а драгачевски прота такође две. Трошкове око издржавања мензулане требало је порезати уз остале пореске трошкове. Изгледа да је мензулане у карановачкој области било и пре јануара 1811 године.⁷⁵⁾

* * *

Судским пословима у Карановцу бавио се магистрат. О магистратима Вук Караџић под 1808 годином пише: „Да би судови били уреднији, а војводе да би се само о војсци старале, постави се свакој нахији магистрат од три човека (президента, присједитеља и секретара) а у сваком селу по два кмета“.⁷⁶⁾ По одредбама из 1811 године поред сеоских судова и варошких магистрата деловао је Велики земаљски (вилајетски) суд, тј. министарство правде. Сваку смртну казну магистрати су били дужни да шаљу Великом суду, који је своју одлуку обавезно достављао војду на потврду, па је у позитивном случају ова одлука слата магистрату да је изврши.⁷⁷⁾ Иако пред Устанак и првих година устаничке власти Карановац није био нахиско средиште, од времена откако се у Карановцу утврдио Антоније Пљакић, чија је власт, нарочито од 1811 године, сваког дана постајала све већа, Карановац је постао не само средиште равно нахиском главном месту, него седиште војног команданта који је заповедао војском не-

74) Ст. Новаковић, *Шест службених писама*, 10; упутство у дипломи Пљакићу: А-САН, бр. 536; В. Дробњаковић, *Путевима наше земље*, 42.

75) А-САН, бр. 540. Додатак у писму је јасан тек кад се знају документи поменути у бел. 74.

76) Грађа, 118; Види: *Протокол Шабачког магистрата од 1808 до 1812 године*, Гласник СУД, II од., књ. I.

77) М. Вукићевић, *Судови и њихово уређење за време Устанка од 1804—1813*, Полицијски гласник II, Београд, 1906, 363.

коликих нахија. О нахији Карановачкој изричито се говори у једном Карађорђевој писму од 16 јануара 1811 а онда у писму Јакова Ненадовића од 11 априла исте године. Јануара 1811 Драгачево је у финансиским пословима (дације, мензулане) издвојено од Пљакића нахије, али је магистрат остао исти.⁷⁸⁾ Када је Драгачево дошло под војну власт карановачког господара није сасвим познато, пошто су Драгачевци још у походу на Нову Варош и Сјеницу 1809 године ратовали под Миланом Обреновићем.⁷⁹⁾

При утврђивању новог статуса војвода по уставном акту од јануара 1811 године Пљакић, као Карађорђево зет, одлично је прошао. Он је ушао у ред оно неколико старенина који нису изједначени као војводе са многим раније безначајним људима.⁸⁰⁾ Петар Јокић у својим **Причањима** код 1813 године приповеда да је господар Милош Обреновић држао од Сокола до Мучња, те управљао нахијама: соколском, ужичком, рудничком и пожешком, а господар Антоније Пљакић од Мучња до Ибра, ка Новом Пазару.⁸¹⁾ На другом месту, где доноси имена српских заповедника по нахијама, Петар Јокић каже да су под Пљакићем били: студенички војвода поп Филип, карановачка кнежина непосредно, људи које је он поставио: кнез Милисав из Каменице, Мијаило Радовић, Радован из Краварице, Аћимац из села Курилова и Сима Паштрмац, барјактар. Ако се узме у обзир ранији исказ Јокићев да је Пљакић управљао од Мучња, онда је под његовим ауторитетом био и Хаџи Продан, старешина Сјенице и Мучња и војвода од новопазарске границе Максим, под којим је био обор-кнез из Кушића.⁸²⁾ О овом питању, међутим, боље смо обавештени на основу Карађорђевог **Протокола**. Своју власт после 1811 године Антоније је постепено ширио. Као и све војводе, он је имао своју кнежину (1375), но истовремено је управљао и трстеничком кнежином (1116). Под његовом су војном влашћу сигурно већ 1812 године поново и војвода Радосав Јелечки (650, 651, 820, 1411), и драгачевске војводе (746), Димитрије Кујунџија (746, 820) и војвода Филип (820). Јуна 1812 године он је први у групи војвода (Ђорђе Протић, Новак Бошковић, Милић Радовић, поп Филип, Радосав Јелечанин, Димитрије Кујунџија) из Драгачева и области према Новоме Пазару (677). Од фебруара 1813 он, по налогу свога таста Карађорђа, интервенише и у крушевачкој нахији, те преноси наређења крушевачким војводама.⁸³⁾ Када су се, у априлу 1813, показале злоупотребе драгачевских војвода, Ђоке Протића и Новака Бошковића, када се показа „поколебање онога краја њиовога“ и потреба за чврстом руком над непослушним војводама и бунтовним народом, Антоније се појављује као поручен, те 10 маја буде именован „командантом Драгачевским како и Карановачком“; Ђока Протић, Новак Бошковић и Милић Радовић дођоше тако под његову власт да ништа без његова знања нису могли извршити (1368,

78) А-САН, бр. 540, 553.

79) Исто, бр. 505.

80) Л. Арсенијевић-Баталака, н. д., 867; Вук (*Грађа*, 104) пише да су 1811 године Карађорђеви зетови имали по три и више кнежина.

81) *Причања савременика*, 168. Петар Јокић има нешто измењене претставе о нахијама. Он у Стари Влах трпа Карановац, иако је припадао пожешкој нахији, можда држећи се принципа ауторитета појединих војвода. Ово би питање у целини требало разрадити.

82) *Причања савременика*, 154. Спролећа 1809 и Подгорци и Јелечани су под Пљакићем (А-САН, бр. 500, 505).

83) Исидор Стојановић, н. д., бр. 1094, 1273, 1314, 1116, 1404.

1427). Четвртог јуна он се овлашћује да издаје налоге како старешинама под његовом командом, тако и крушевачким војводама (1545). Дванаест дана касније он је већ именован за „главнокомандујушчега“ на читавом фронту, тј. „од Моравице до Топољака“ (1580, 1600). Све војводе у Драгачеву, према Новоме Пазару и у крушевачкој области примају и наређења и муницију преко Антонија Пљакића. О овоме изричито стоји у документу „план четврти“: „да се одреди воевода Антоније Пљакић главнокомандујушћим над нахиом Пожешком, Пазарском, Крушевачком и Аципродановом едном кнежином од Старовлашка“ с тим да је подложен само Карађорђу: „воеводе кое ће бити под командом воевода Антонија Пљакића (су): 1. Хаџи Продан од краја Старовлашкога 2. Бока Протич 3. Новак Бошковић 4. Милић Радовић 5. Радосав Јелачки 6. Поп Филип Студенички 7. Аћим Јошанички 8. Коста Куриловачки 9. Милош и Петар Ђукић Крушевачки 10. Ђорђе Симић, Анта Симоновић, Здравко и Стреља, Риста и Нешко“.⁸⁴) О Пљакићу као војном заповеднику Петар Јокић вели: „ово што је било под Пљаком, било је баш његово; никога он није питао шта да чини осим јединог Господара“.⁸⁵)

Уместо Пожеге, средишта истоимене нахије, а испред Чачка који је до Устанка био сличне привредне снаге као Карановац, — место боравка и управе сличног Антонија Пљакића избија у први план, те поред Ужица постаје најглавније место на југозападном делу устаничке Србије. Сасвим је јасно, отуда, што је магистрат у Карановцу морао бити успостављен. Први помени карановачког магистрата у Карађорђевој Деловодном протоколу налазе се 16 па 22 јуна 1812 (722, 758). Радило се о расправи по тужби двојице сељака на Петра Пајовића, кнеза из Каоне, и о Петровом спровођењу у Тополу; код спровођења уредовао је и Антоније Пљакић. Пред карановачким магистратом извршено је суочење и расправа између Милића Радовића, једног од драгачевских старешина, и Дмитра Старовлашанина (928—9). Магистрат је вршио само судску власт, док су полициска служба и остале надлежности унутрашње управе припадале војводи. Пасоше за кретање по земљи, на пример, издавао је Антоније Пљакић (988). Он је убирао порезе.⁸⁶) За скупљање десетка и спремање хране за војску био је такође одговоран карановачки војвода а не магистрат (746)⁸⁷) О томе да је војвода и слао и хватао хајдуке који су одлазили у Турску, сасвим је разумљиво (640), као год што је његова дужност била и да хвата злочинце, који су могли бити и из других нахија, на пример и из крагујевачке (1375).⁸⁸) Пљакић је требало да буде на помоћи и самом магистрату.⁸⁹)

84) Исто, 80 — 1 регистра. У бр. 1141 од 7 маја 1813 Антоније се овлашћује да издаје налог и неком Вулићевићу, поред војводе Радована Јелачког и Петра Ђукића.

85) *Причања савременика*, 154.

86) Ст. Новаковић, *Шест службених писама*, 5. А-САН, бр. 529, 547.

87) Ст. Новаковић, *Шест службених писама*, 4. Карађорђе у писму од 24 октобра 1810 јавља Пљакићу да су на све нахије порезана говеда, заира, зоб и брашно, те да је на пожешку нахију дошло 300 говеди, 20.000 ока брашна и 20.000 зоби. Даљи распоред ове обавезе у оквиру нахије Пљакић треба да изврши са драгачевским протом. Говеда треба одмах да сакупи. Пљакић је скупљао и двадесетак од овчијих и козјих брава (А-САН, бр. 491, 520).

88) Карађорђе у свом писму Пљакићу из Вражогрнаца од 11 августа 1811 одобрава његов рад у погледу хајдука Свирчевића и врачаре (А-САН, бр. 561; М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 549).

89) А-САН, бр. 548; Д. Јанковић, *Правитељствујушчи совјет*, 66, бел. 188.

Карановачки магистрат био је надлежан и за спорове у драгачевској кнежини, те су терети за издржавање магистрата падали и на Драгачево. Чланови карановачког магистрата („магистрати“) добијали су по 400 гроша а магистратски писар по 360 гроша плате годишње; новац се убирао од народа, а исплату је вршио Совјет.⁹⁰⁾

Органи извршне власти били су војводски момци. У Карановцу они су били налик своме господару. О њима Сима Милутиновић — Сарајлија каже:

„А момци му сваки носио топуз,
„Кудгод иду, тек да биу само
„Кога хоће и за што му да му...“⁹¹⁾

Оштрица новообразоване власти била је управљена према самом народу, који се борио не само против турских господара и феудалаца, него нарочито од 1811 године и против феудалног права и феудалних остатака уопште, дакле и против старешинског кулука, захватања земљишта, насиља и злоупотребе разних врста.⁹²⁾ Отпорни сељаци и досељеници нису желели да буду објект процеса првобитне акумулације капитала устаничких старешина. Априла 1813 године јавило се „поколебаније“ драгачевског краја услед бесправних аката драгачевских војвода, а нарочито због тога што су ови отимали људима баштине. У таквој ситуацији сурови Антоније Пљакић послужио је као одлично средство и као „едан човек главни“ који треба „да се стара народ у ред довести и научити народ, како ће моћи заповести исполњавати“ а војводе приморати да народу врате отето (1368). Две године раније Карађорђе је Антонија Пљакића употребио и у једној деликатној ситуацији. Познато је да се пожаревачки крај стао бунити, када су почетком 1811 године Миленко Стојковић и Петар Добрњац изгнани из земље. На Карађорђев позив, Антоније се са својим Карановчанима већ 10 марта нашао у Крагујевцу, 11 увече био у Хасанпашиној Паланци, те сутрадан прешао Мораву на Ливадичкој скели, идући за Јанићијем Ђурићем и Петром Јокићем, које је Карађорђе упутио у Пожаревац на прве гласове о ровитом стању.⁹³⁾

Зулума над народом и старешинског отимања било је на подручју карановачке кнежине још врло рано. Поп Милисав жалио се почетком новембра 1807 Правителствујушчем совјету да је буљубаша Илија при скупљању десетка на сваку врећу узимао по десет пара. Људи из народа, међутим, тужили су се и на овога попа Милисаву, те је Совјет наредио да се тужитељи и поп спроведу у Београд. Ова појава са попом који је вршио злоупотребе није усамљена, пошто је Совјет 14 децембра 1807 поручио свима заповедницима, кнезовима и војводама да свештеници од народа узимају само оно што је дозвољено, пошто је из народа стигла тужба да свештеници узимају и оно што није одређено.⁹⁴⁾ Ни карановачки војвода није био чистих руку. „Други

90) Ст. Новаковић, *Шест службених писама*, 5. Писари карановачког магистрата нису још у марту 1811 примили плату за 1810 годину; дебиће по 300 гроша (А-САН, бр. 548).

91) С. Милутиновић Сарајлија, н. д., II, 111.

92) Вр. Ђурђевић, *Istoriski značaj Prvog srpskog ustanka*, *Pregled* за март 1954, Сарајево, 183.

93) А-САН, бр. 529.

94) Државни архив НР Србије, Хартије Мите Петровића, кут. I, б. 17; Д. Јанковић, *Правителствујушчи совјет*, 81—2, бел. 275. Можда је порука Совјета била изазвана управо случајем попа Милисаву.

многи људи долазили су и тужили се на вас, стајало је у писму Совјета Антонију Пљакићу, а ми нисмо хотели веровати⁹⁵. Три године доцније, спролећа 1810, неки Радоје, можда буљубаша Радоје из Коњуше, отео је ливаду Калипоље, коју је Карађорђе дао калуђерима (Жиче).⁹⁶ Није отуда чудно што је нерасположење народа узимало врло широког маха, и што је оно морало доћи до изражаја и у недољном отпору против надирања Турака 1813 године.

Петог априла 1813 Антоније је од Карађорђа примио заповест да поред осталог „призове Марка Здравковића, буљубашу и попа Радосава Богунског, и да их саветује и да каже, да у напред буну у народу нечине, као што су почели у Петра Ђукића војводе (крушевачкој) кнежини, и ако он не може их помирити, да и пошље овамо у Тополу обадва“ (1273). Ситне су старешине биле посебан проблем нарочито од 1811 године. Многи од њих се баве разбојништвом на граници, а у доба мира и у самој земљи, јер је то једини начин да и они, поред „господара“ и „војвода“ изводе своју „првобитну акумулацију“. Онда, међутим, где то народ није дозвољавао, где су масе биле друштвено-политички отпорне, многи од ових буљубаша постају, уз месне попове, везане стотинама нити за своје село и сељане прави народни трибуни, мале вође отпора сељачког света.

У случају буљубаше Марка и попа Радосава није реч о реакцији масе против одређеног војводе и конкретних злоупотреба. Овде се ради о малим људима које је у предње редове изабацио устанички народ, и који стално, из кнежине у кнежину, сами буне народ против сваког кнежиског војводе. Чак ни Карађорђе на ове људе не гледа као на преступнике и бунтовнике које лако може оковати и смакнути. За борбу против ових људи предлаже и леп савет и разговор, те у најгорем случају упућивање врховном државном поглавару. Ова два народна борца морала су имати за своју делатност разлога, којима се није могла оспоравати истинитост и оправданост. Онај широки народни покрет против свих облика економског изабљивања, насиља и бесправља који је био мотор не само у борби против Турака него и против домаћих старешина, ових претставника класних ограничења Револуције, који су стали да се богате на рачун народа, баш пред саму пропаст улето 1813 године, почео је да се моћно развија по читавој Србији, и то, изгледа управо потстицањем ових југозападних крајева. Тек тада је Револуција, пошто се окренула својој унутрашњој страни, сазрела у потпуности. Кад се ово има у виду, лако је разумети и појаву вештица и пророка, војске која није како треба изводила „мртве шибе“ или је бранила гоњеног као и многе друге у основи социјалне појаве, уколико су забележене. У том врењу најширих народних маса, како се види, нашао се и карановачки крај, и то не на последњем месту.

То би била хроника живота једне пограничне варошице и њене околине пред Устанак и током његова трајања; то је била борба народа и против спољних непријатеља и против класних ограничења која је наметала сама Револуција; то је била привредна повест и делатност прегалаца на културном пољу на почетку стварања нове Србије у лепом месту где се Ибар улива у Мораву и где неколики путеви пресецају убава поља, ливаде и воћњаке.

Б. ХРАБАК

95) А-САН, бр. 486; Д. Јанковић, *Правитељствујушичн совјет*, 40, бел. 81.

96) А-САН, бр. 518.